

ВІДГУК

офіційного опонента доктора історичних наук, професора,
провідного наукового співробітника відділу теорії та методики
біобібліографії Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Буряк Лариси Іванівни

на дисертацію **Томозова Валерія В'ячеславовича**

«Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.):

просопографічний портрет етносоціальної спільноти»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за
спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни.

Актуальність теми дисертаційної роботи.

Дисертаційне дослідження В. В. Томозова присвячене висвітленню життя та діяльності унікальної етносоціальної спільноти – греків-хіосців, що оселилися на Півдні України наприкінці XVIII ст. та відіграли визначну роль в історії цього регіону. Представники цієї спільноти спромоглися створити могутні торгово-фінансові імперії, відділення яких розташовувалися у провідних економічних центрах світу. Діяльність греків-хіосців, як і феномен їхньої максимальної соціальної адаптації на чужих територіях за умови збереження національної самоідентичності, викликають великий науковий інтерес.

Оселившись у південних портових містах України, греки-хіосці тримали в своїх руках практично всю тогочасну міжнародну морську торгівлю пшеницею. Їм належали також потужні банки, пароплавства, страхові товариства, промислові підприємства, великі земельні ресурси та міська нерухомість. До того ж, греки-хіосці традиційно були благодійниками та меценатами. Тому уявити економічний, соціальний та культурний розвиток Південної України без різноманітної діяльності греків-хіосців не можливо.

З огляду на виняткову унікальність цієї етносоціальної спільноти та її роль в історії Півдня України, тема дисертації є, безумовно, актуальною.

Всебічне комплексне висвітлення місця греків-хіосців є важливим елементом у реконструкції загальної картини життя Південної України від кінця XVIII ст. до 1917 року.

Здійснюючи дослідження у межах просопографії як спеціальної галузі історичної науки, автор водночас порушив важливі проблеми теорії, методики та практики означеної історичної дисципліни, яка останніми часом, привертаючи увагу науковців, набирає обертів у своєму розвитку у світовій та вітчизняній історіографії.

Цінність дисертаційної роботи також підтверджується її безпосереднім зв'язком з науково-дослідною темою «Спеціальні галузі історичної науки в Україні: історія формування сучасного комплексу джерелознавчих дисциплін», яка внесена до тематичного плану Інституту історії України НАН України.

Аналіз, оцінка змісту та ступеня завершеності дослідження.

Дисертація Томозова Валерія В'ячеславовича має оптимальну структуру для успішного вирішення сформульованих науковцем дослідницьких завдань. Відображаючи авторську концепцію та логіку дослідження, вона складається зі вступу, трьох розділів, п'ятнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, а також функціональних додатків.

У *вступі дисертації* професійно визначено предмет і об'єкт дослідження, хронологічні та географічні межі, сформульовано актуальність роботи, мету та завдання, наукову новизну, теоретичне та практичне значення, методологічні засади.

У *першому розділі дисертації* В.В. Томозов аналізує історіографію та джерельну базу із зазначеної проблеми, визначає базові поняття дослідження, дослідницький інструментарій та методологічні підходи.

Дослідження В. В. Томозова спирається на потужну історіографію, представлену вітчизняними та іноземними виданнями. Виходячи зі специфіки свого дослідження, автор розподіляє наявний *історіографічний доробок* умовно на два основні блоки: праці, безпосередньо присвячені життю та діяльності греків-хіосців на українських теренах і дослідження з економічної історії Півдня України, зокрема міжнародної торгівлі та банківської справи, етнічної та соціальної структури населення цього регіону, його культурного розвитку та суспільного життя. З огляду на те, що у дослідженнях цього блоку біографічна інформація різниться за інформативністю – від кількох цінних фактів до окремих згадок, дисертант з великою скрупульозністю проаналізував їх, віднайшовши найдрібніші деталі та подробиці в описах життя греків-хіосців.

Історіографічний аналіз кожного виокремленого блоку здійснено за хронологічним принципом та з урахуванням певної національної історичної школи. Такий підхід є цілком виправданим та обґрунтованим і водночас свідчить про глибоке знання наукової літератури, у якій висвітлюються різноманітні питання просопографії досліджуваної етнічної групи.

Розглядаючи та аналізуючи праці попередників, В. В. Томозов дотримується неупередженості та принципів наукової етики, визначаючи досягнення, обґрунтовано і коректно звертаючи увагу на певні недоліки, аргументовано дискутує з авторами.

Значною перевагою дисертанта є його глибока обізнаність із іноземною літературою, перш за все грецькою, яка мало відома вітчизняним фахівцям через мовний бар'єр.

Аналізуючи численну історіографію, яка охоплює, окрім вітчизняних, англійські, грецькі, французькі дослідження, В. В. Томозов зміг визначити у межах його дослідницької теми основні тенденції та підходи, характерні як для праць найбільш знаних науковців, так і для національних історичних шкіл в цілому.

Джерельна база дисертації представлена потужним масивом джерел. Вона - різноманітна, репрезентативна, що дозволило науковцю успішно здійснити заплановане ним дослідження. Праця спирається переважно на архівні документи, більшість з яких В. В. Томозов вводить до наукового обігу вперше.

Ці документи надзвичайно різняться за походженням, репрезентуючи різноаспектну інформацію, що сприяло відтворенню полісегментного просопографічного портрету. Оскільки цілісних фондів особистого походження практично не збереглося, а необхідні документи надзвичайно розпорошені по фондах архівосховищ різних міст України та інших країн (Росія, Молдова), тим більшою є заслуга дослідника у виявленні джерел та їхній актуалізації.

Здійснивши велику пошукову роботу з метою реконструювання колективної біографії етносоціальної спільноти греків-хіосців, В. В. Томозов продемонстрував вичерпну обізнаність з масивами архівних документів, свої високопрофесійні джерелознавчі здібності, досконале знання архівної справи та тогочасного діловодства.

Особливо варто відзначити вміння дисертанта верифікувати відомості, отримані з архівних документів, критично ставитися до інформації, перевіряючи та порівнюючи її.

Беззаперечною перевагою джерельної бази дисертаційного дослідження стали мемуари та літературні твори, залучені науковцем з метою створення найбільш яскравих та багатогранних портретів своїх героїв. Тут дисертант продемонстрував свою загальну ерудицію, інтелект та інтуїцію історика з багатолітнім досвідом наукової роботи, досконале знання досліджуваної доби. Водночас, що є не менш значущим, В. В. Томозов зупинився на проблемі класифікації просопографічних джерел, розглянув спроби попередників та аргументовано визначив здобутки та недоліки таких напрацювань.

Автор надав визначення *базовим поняттям* свого дослідження, деякі з них вводить до академічної науки у власній трактовці. В. В. Томозов описав генеалогічну та просопографічну *методику*, які застосував під час роботи.

У *другому розділі дисертації*, який складається із п'яти підрозділів, відтворюється доля кількох родин князів Маврокордато, які волею долі та через політичні катаклізми опинилися у межах Російської імперії. Бездоганне володіння генеалогічним інструментарієм дозволило автору детально відтворити родинні зв'язки між цими родинами та з представниками інших грецьких родів, що поповнили російську імперську аристократію, а також на документальній основі реконструювати біографії князів Маврокордато. Просопографічний портрет роду Маврокордато у репрезентації та інтерпретації дисертанта являє собою калейдоскоп біографій, насичених безліччю різноманітних сюжетів із життя представників цього роду.

Дисертант яскраво демонструє, що представники досліджуваного роду, маючи максимальну природну здатність до соціальної адаптації, активно використовували сприятливі умови, які склалися на новій батьківщині, на власну користь, зокрема еллінофільські тенденції російської влади, імператорського двору та аристократії. Дисертант підкреслює, що найвищою цінністю у роду Маврокордато, як і інших хіоських родів, була кланова, родова відповідальність.

У *третьому розділі* (сім підрозділів) аналізується доля хіоських родів, які належали до фінансової аристократії Півдня України. Це – Маврогордато (гілки Лакана, Вітелла, Нікола, Скарлаті), Родоканакі, Раллі, Севастопуло, Скараманга, Каралі, Аверіно. Майстерність дисертанта полягає в тому, що з дрібних, розрізнених фактів йому вдалося створити рельєфні та полісюжетні портрети своїх героїв.

В. В. Томозов простежив глибинні процеси, що відбувалися у середовищі цієї замкненої кривноспорідненої етносоціальної спільноти через економічні та соціальні зміни в Російській імперії, а також світові політичні та економічні катаклізми. Науковець дослідив стратегії, які застосовували

греки-хіосці для соціальної адаптації – служба, меценатство, благодійництво, зміна матримоніальної політики тощо. Водночас дисертант висунув та обґрунтував тезу стосовно того, що греки-хіосці намагалися зберегти свою національну ідентичність, не стільки грецьку, скільки хіоську.

У *висновках* дисертант систематизує та узагальнює отримані в результаті дослідження результати. Висновки є чіткими, логічними та аргументованими.

У *додатках* уміщено шістнадцять родовідних таблиць, складених автором на підставі виявлених під час дослідження матеріалів (Додаток А). Вони значно полегшують сприйняття, викладеної у дисертації інформації, та є, фактично, окремим науковим доробком. Візуалізуючи колективний портрет цієї етнонаціональної спільноти, дисертант представив зображення гербів хіоських родів, описи яких наведено у тексті роботи (Додаток Б).

Таким чином, репрезентоване дисертаційне дослідження є багатоаспектним, порушує цілий комплекс взаємопов'язаних питань, що дозволило В. В. Томозову системно та комплексно розглянути провідну проблематику. Структура роботи, цілісність та аргументованість викладу матеріалу дозволили зробити обґрунтовані та закономірні висновки.

Дисертація є завершеним й оригінальним дослідженням, виконаним на високому науковому рівні.

Наукова новизна, теоретичне й практичне значення отриманих результатів.

Представлене дослідження дозволяє по-новому поглянути на соціоекономічний розвиток міст Південної України, висвітлити внесок етнічних спільнот у різні сфери міського життя цього регіону, простежити механізми адаптації та збереження національної самоідентифікації етнічних меншин.

У теоретичному аспекті роботи дослідник, проаналізувавши фактологічний матеріал, запропонував власне бачення завдань та цілей просопографії як спеціальної історичної дисципліни, надав її визначення, продемонстрував унікальні можливості у створенні колективних портретів, що, в свою чергу, відкриває подальші перспективи у розвитку різноманітних соціогуманітарних досліджень. Він аргументовано довів, що просопографія є окремою галуззю історичної науки, яка вивчає весь комплекс джерел біографічного та іншого особистісного характеру, забезпечуючи дослідника зручним і ефективним інструментарієм.

Дисертація В. В. Томозова переконливо свідчить про подальший розвиток української просопографії і є вагомим внеском автора у теорію та практику просопографічних досліджень. Дисертанту вдалось подолати розрив між теоретичним та емпіричним знанням, визначивши синергію як домінуючу свого дисертаційного дослідження. У процесі роботи над дисертацією дослідник продемонстрував високопрофесійне володіння методологією просопографії, імплементуючи її теорію у практичну площину наукового дослідження.

Акцентуючи увагу, передусім, на індивідуальних рисах та якостях, соціальному та етнічному походженні, родинних зв'язках, кар'єрі, зовнішності, різноманітних життєвих обставинах, просопографія відкриває перспективи для реконструкції портретів окремих осіб, або груп, об'єднаних за певними спільними критеріями (споріднення, професія, соціальне чи етнічне походження, конфесійна приналежність тощо), для реконструкції минулого як історії людей. Просопографія, що існує на перетині соціальної історії, генеалогії, біографістики, антропології, культурології, етнопсихології, демографії, зумовила міждисциплінарний характер наукового дослідження В. В. Томозова.

Усі переваги такого підходу В. В. Томозов майстерно втілює при створенні просопографічного портрета греків-хіосців – етносоціальної спільноти, яка мешкала на південних обширах України наприкінці XVIII – на

початку ХХ ст. та відіграла величезну роль а економічному, соціальному та культурному розвитку портових міст зазначеного регіону.

Спираючись на значну джерельну базу, дослідник простежив глибинні процеси, що відбувалися у середовищі досліджуваної просопографічної групи. Загальна економічна ситуація у світі та Російській імперії була безпосереднім фактором, що впливав на рід діяльності греків-хіосців – морську міжнародну торгівлю, переважно хлібом, та опосередковано на зміну соціального статусу. Це спричинилося до вироблення ними нових стратегій виживання – переорієнтування на банківські операції, підприємництво, державну службу тощо.

Емпіричний матеріал дисертації та узагальнення, сформульовані у висновках, можуть бути використані: у галузі науково-дослідної діяльності – при підготовці узагальнюючих праць з історії етнічних спільнот в Україні; соціокультурного та економічного розвитку міст Південної України; торгівлі, банківської справи і підприємництва Російської імперії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.; міжнародної морської торгівлі кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.; соціокультурної та етнопсихології; у створенні музейних експозицій та виставок, присвячених міському повсякденню; у навчальному процесі – для лекційного і методичного забезпечення навчальних дисциплін для здобувачів вищої освіти спеціальності «історія» – «Історія повсякдення», «Історична урбаністика», «Історія економіки», «Родинна історія», «Історія еліт», «Історична регіоналістика», «Історія України нової доби»; у просвітницькій діяльності краєзнавчих осередків, у роботі дипломатичних представництв та міжнародних організацій.

Особистий внесок дисертанта.

Дисертант продемонстрував весь арсенал своїх можливостей історіографа, джерелознавця, фахівця у галузі спеціальних історичних

дисциплін та етнічної історії, зробивши значний особистий науковий внесок, а саме:

- визначив інформаційний потенціал просопографічних джерел для створення колективних біографій;
- відтворив просопографічний портрет греків-хіосців – унікальної етносоціальної спільноти, що мешкала на південних теренах України наприкінці XVIII – початку XX ст.;
- визначив внесок досліджуваної просопографічної групи у розвиток різноманітних сфер життя Півдня України, зокрема його Азовсько-Чорноморського регіону;
- висвітлив вплив економічних факторів, що виникли у світовій та російській економіці у другій половині XIX – на початку XX ст., на зміну соціальних орієнтирів представників родини;
- простежив стратегії соціальної адаптації представників хіоської аристократії до російського імперського суспільства;
- проаналізував механізми збереження національної самоідентифікації;
- дослідив генеалогію та реконструював біографії багатьох представників досліджуваної етносоціальної спільноти;
- з'ясував місце торгових домів, заснованих греками-хіосцями, у міжнародній морській торгівлі;
- проаналізував діяльність окремих представників хіоських родин у сфері соціального і культурного розвитку південноукраїнських міст.

Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 35 публікаціях, із яких 2 – монографії (одна новогрецькою мовою, видана у Греції). Обидві монографії отримали позитивні відгуки вітчизняних та закордонних колег.

Праця була обговорена на засіданні відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

Основні теоретичні та методологічні основи дисертації було апробовано у спеціалізованому курсі «Генеалогія», який підготовлений та прочитаний автором у Національному університеті «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського; освітній рівень – магістри).

Матеріали дисертаційного дослідження було оприлюднено на наукових конференціях різних рівнів, зокрема міжнародних та всеукраїнських, а також конгресах, семінарах та круглих столах.

Ступінь обґрунтованості наукових положень і висновків, сформульованих у дисертації.

Положення, висновки, інтерпретації й узагальнення, які сформульовані у дисертаційному дослідженні В. В. Томозова, адекватні опрацьованій науковій літературі та джерелам, логічно вмотивовані, аргументовані і пов'язані між собою. З огляду на це, ступінь обґрунтованості наукових висновків є високою і такою, що спирається на відповідні джерела.

Автореферат репрезентує зміст дисертації, розкриває її основні положення та наукові висновки, що сприяє адекватному уявленню про особистий внесок дисертанта, наукову і практичну значущість проведеного ним дослідження.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації.

Водночас уважне ознайомлення з науковим дослідженням В. В. Томозова дозволяє висловити деякі зауваження та пропозиції.

1. Розглядаючи проблеми, які сьогодні існують у галузі просопографії, дисертант порушив кілька важливих теоретичних питань. Зокрема, В. В. Томозов, формулює питання стосовно того, що є об'єктом дослідження цієї спеціальної історичної дисципліни – тільки певні групи суспільства -

родові, професійні, релігійні, етнічні тощо, чи об'єктом виступає окрема особа? На жаль, дисертант так і не дає відповіді на це питання. А дуже хотілося б її почути, оскільки в українській історіографії все ще немає чіткого уявлення стосовно об'єкта дослідження просопографії. Ба більше, інтерпретації вітчизняних істориків стосовно цього питання відрізняються від тих, які існують у зарубіжній гуманітаристиці. Тому слід сподіватися, що в наступних своїх студіях В. В. Томозов повернеться до цього спірного питання.

2. У полі зору дисертанта опинилося сім хіоських родів. Попри те, що їхня доля є цілком типовою для цієї етносоціальної спільноти, цими родами не обмежується присутність греків-хіосців в Україні. На українських теренах мешкали також і інші роди, наприклад Ксіда, Зігомала, Власто. Сподіваємось, що науковець продовжуватиме свою надзвичайно цікаву дослідницьку роботу і доля цих родів буде також вивчена та відтворена у майбутньому.

3. Дисертант здійснив титанічну працю з виявлення та опрацювання архівних джерел, але, тим не менш, залишається потенціал для подальшого пошуку. Зокрема більшої уваги потребують фонди Державного архіву Миколаївської області.

Проте, означені вище зауваження та побажання не впливають на загальну позитивну оцінку докторської дисертації Томозова Валерія В'ячеславовича.

Загальний висновок.

Дисертаційна робота Томозова Валерія В'ячеславовича «Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): просопографічний портрет етносоціальної спільноти» має самостійний характер, вирізняється науковою новизною й очевидною практичною цінністю, що підтверджено достатньою апробацією здобутих результатів. Дослідження В. В. Томозова є значним

внеском у розвиток спеціальних історичних дисциплін, економічної та етнічної історії України.

За своєю актуальністю, науковою новизною, обґрунтованістю основних положень і висновків, теоретичним і практичним внеском, достовірністю отриманих результатів праця Томозова Валерія В'ячеславовича відповідає вимогам до докторських дисертацій, викладеним у пп. 9, 10, 11, 12 чинної редакції «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. за № 567 (зі змінами), а її автор – Томозов Валерій В'ячеславович – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського

Л. І. Буряк

